

Samenvatting

BASIS 1

DE MENS EN HET MILIEU

6.1.1 Je kunt zes manieren noemen waarop de mens afhankelijk is van het milieu.

- Het milieu is je leefomgeving.
- Mensen hebben het milieu nodig voor:
  - zuurstof
  - water
  - voedsel
  - energie
  - grondstoffen
  - recreatie

6.1.2 Je kunt de belangrijkste milieuproblemen en hun oorzaken noemen.

- Mensen kunnen het milieu veranderen door:
  - vervuiling: schadelijke stoffen aan het milieu toevoegen
  - uitputting: te veel stoffen uit het milieu halen
  - aantasting: ruimte van natuurgebieden gebruiken voor steden, bedrijven en landbouwgrond
- Oorzaken van milieuproblemen:
  - de bevolkingsgroei
  - de manier van leven (leefstijl)
- Gevolgen van milieuproblemen:
  - klimaatverandering
  - verandering van de biodiversiteit
  - ontbossing
  - zeespiegelstijging

6.1.3 Je kunt de mogelijke tegenmaatregelen voor milieuproblemen noemen.

- Milieubeleid: maatregelen van de regering om het milieu te beschermen.
Bijv.:
  - verbod op gratis plastic tassen
  - meer gebruik van openbaar vervoer
  - energielabels

6.1.4 Je kunt uitleggen wat duurzame ontwikkeling is.

- Duurzame ontwikkeling: leven op een manier waardoor de aarde ook in de toekomst leefbaar blijft.

BEGRIPPEN**aantasting**

Het natuurlijk ecosysteem verdwijnt en maakt plaats voor bijvoorbeeld steden en landbouwgrond.

duurzame ontwikkeling

Manier van leven waardoor de aarde ook in de toekomst leefbaar is.

leefstijl

Je manier van leven.

milieubeleid

Maatregelen die de regering neemt om het milieu te beschermen en duurzaamheid te vergroten.

overbevolking

Groot aantal mensen als gevolg van bevolkingsgroei, waardoor problemen ontstaan.

uitputting

Te veel stoffen weghalen uit het milieu.

vervuiling

Schadelijke stoffen toevoegen aan het milieu.

BASIS 2

VOEDSELPRODUCTIE**6.2.1 Je kunt manieren benoemen om een grotere productie van voedsel te verkrijgen.**

- Landbouw: alle activiteiten van mensen om planten te verbouwen of dieren te houden om hun producten te verkopen.
- Landbouw bestaat uit akkerbouw, tuinbouw en veeteelt.
  - Voedingsgewassen zijn de planten die in de akkerbouw en tuinbouw worden verbouwd.
  - Landbouwhuisdieren zijn de dieren die in de veeteelt worden gehouden.
- Bemesting met stalmest of kunstmest zorgt voor productieverhoging bij voedingsgewassen.
  - Mineralen worden toegevoegd. Door het oogsten verdwijnen mineralen uit de kringloop.
  - Stalmest zijn de uitwerpselen van dieren.
  - Kunstmest wordt in fabrieken gemaakt.
- Door bodembewerking (ploegen en eggen) wordt de bodemstructuur verbeterd.
  - Plantenwortels kunnen beter doordringen in de bodem.
  - Er is meer zuurstof beschikbaar voor reducenten.
- Voedingsgewassen worden beschermd tegen ziekten en plagen.
- Bestrijdingsmiddelen beschermen voedingsgewassen tegen ziekten en plagen.
  - Bij een plaag zijn er veel dieren van één soort die de voedingsgewassen aantasten.

6.2.2 Je kunt uitleggen wat erfelijke eigenschappen zijn.

- Erfelijke eigenschappen zijn eigenschappen die een organisme krijgt van zijn ouders.

6.2.3 Je kunt beschrijven hoe je erfelijke eigenschappen van een organisme kunt veranderen om er de voedselproductie mee te vergroten.

- Door verandering van de erfelijke eigenschappen kan de voedselproductie hoger worden.
  - Veredeling bij planten en dieren: kruisen en selecteren zodat organismen met gewenste eigenschappen ontstaan.
  - Kunstmatige inseminatie (ki): sperma van een mannelijk dier met goede eigenschappen inbrengen in de baarmoeder van een vrouwelijk dier.
  - Genetische modificatie (gm): aan de bestaande erfelijke eigenschappen van een soort erfelijke eigenschappen toevoegen van een andere soort.
  - Transgeen organisme: plant of dier met veranderde erfelijke eigenschappen.

BEGRIPPEN

bemesting

Mineralen toevoegen aan een akker.

bestrijdingsmiddelen

Stoffen die worden gebruikt om organismen die voedingsgewassen aantasten, te bestrijden.

bodembewerking

Verbeteren van de bodemstructuur door ploegen en eggen.

erfelijke eigenschappen

Eigenschappen die een organisme krijgt van zijn ouders.

genetische modificatie (gm)

Aan de bestaande erfelijke informatie worden erfelijke eigenschappen van een andere soort toegevoegd.

kunstmatige inseminatie (ki)

Techniek waarbij sperma van een stier wordt ingebracht in de baarmoeder van een koe.

landbouwhuisdieren

Dieren die in de veeteelt worden gehouden.

plaag

Grote hoeveelheid organismen die een voedingsgewas aantasten.

transgeen

Een organisme waarbij de erfelijke eigenschappen zijn aangepast door genetische modificatie.

veredeling

Individen met de meest gunstige eigenschappen worden geselecteerd en gekruist.

voedingsgewassen

Planten die in de akkerbouw en in de tuinbouw worden geteeld.

BASIS 3

DUURZAME LANDBOUW

6.3.1 Je kunt de kenmerken van bestrijdingsmiddelen noemen.

- Pesticiden (bestrijdingsmiddelen) zijn middelen die chemische ziekten en plagen bestrijden.
- Voordeel van bestrijdingsmiddelen:
  - Ze zijn effectief: ziekten en plagen kunnen meestal snel en goed worden bestreden.
- Nadelen van bestrijdingsmiddelen:
  - Ze zijn vaak niet-selectief: ze doden veel soorten organismen, ook onschadelijke en nuttige soorten.
  - Ze blijven lang in het milieu aanwezig.
  - Resistentie: de individuen (en hun nageslacht) worden ongevoelig voor een bestrijdingsmiddel of voor de gebruikte hoeveelheid.

6.3.2 Je kunt de kenmerken van biologische bestrijding noemen.

- Bij biologische bestrijding worden de gewassen op een natuurlijke manier beschermd.
  - Door natuurlijke vijanden te gebruiken, bijv. de bestrijding van witte vliegen met sluipwespen.
  - Door schadelijke dieren met geuren of geluiden te lokken en onvruchtbaar te maken of te doden.
  - Door vruchtwisseling (wisselteelt): plantenziekten worden voorkomen door nooit twee jaar achter elkaar hetzelfde gewas op een bepaald stuk grond te verbouwen.

6.3.3 Je kunt uitleggen hoe je gewassen op een duurzame manier kunt verbouwen.

- Biologische landbouw: kleinschalige vorm van landbouw waarbij geen chemische bestrijdingsmiddelen en geen kunstmest worden gebruikt en waarbij de dieren los kunnen lopen.
- Kringlooplandbouw: vorm van landbouw waarbij alle grondstoffen en eindproducten in de kringloop optimaal worden benut. Er ontstaat weinig afval en er worden weinig stoffen uitgestoten.
- Precisielandbouw: elk deel van de akker krijgt de hoeveelheid water, kunstmest en bestrijdingsmiddelen die het nodig heeft.
- Verticale landbouw: gewassen worden in lagen boven elkaar geteeld in grote gebouwen. De planten krijgen precies voldoende licht, water en mineralen.

BEGRIPPEN**biologische landbouw**

Vorm van landbouw waarbij er extra aandacht is voor het milieu en het welzijn van dieren.

kringlooplandbouw

Vorm van landbouw waarbij alle grondstoffen en eindproducten in de kringloop optimaal worden benut.

niet-selectieve bestrijdingsmiddelen

Bestrijdingsmiddelen die veel soorten organismen bestrijden, ook nuttige organismen.

pesticiden

Gewasbeschermingsmiddelen om ziekten en plagen te bestrijden.

precisielandbouw

Vorm van landbouw waarbij elk deel van een akker precies de juiste hoeveelheden mest en bestrijdingsmiddelen krijgt.

selectieve bestrijdingsmiddelen

Bestrijdingsmiddelen die alleen de schadelijke organismen bestrijden.

verticale landbouw

Het verticaal telen van gewassen in lagen.

vruchtwisseling

Het niet twee jaar achter elkaar verbouwen van dezelfde soort gewas op een bepaald stuk grond.

BASIS 4

ENERGIE

6.4.1 Je kunt de belangrijkste energiebronnen noemen met hun voordelen en nadelen.

- Fossiele brandstoffen:
  - Aardgas, aardolie en steenkool zijn miljoenen jaren geleden ontstaan uit resten van dode planten en dieren.
  - De energie in fossiele brandstoffen komt van de zon. Bij de verbranding komt energie vrij.
  - Voordelen: het winnen ervan is goedkoop. Ze zijn gemakkelijk te gebruiken en te vervoeren.
  - Nadelen: bij de verbranding ontstaan koolstofdioxide en andere afvalstoffen. Koolstofdioxide is een oorzaak van de opwarming van de aarde. Afvalstoffen zorgen voor luchtvervuiling. Fossiele brandstoffen raken op den duur op.
- Kernenergie:
  - Kernenergie komt vrij bij het splitsen van atoomkernen van uranium. Kernenergie wordt gebruikt om elektriciteit op te wekken.
  - Voordelen: er kan veel elektriciteit mee worden opgewekt, er ontstaat geen luchtverontreiniging en er ontstaat geen koolstofdioxide.
  - Nadelen: er ontstaat radioactief afval en bij een ongeluk kan veel radioactieve straling vrijkomen. De voorraad uranium kan uitgeput raken.
- Duurzame energiebronnen raken niet op en veroorzaken geen milieuvuiling.
  - Zonne-energie wordt in zonnepanelen omgezet in elektriciteit.
  - Windenergie wordt in windmolens omgezet in elektriciteit.
  - Waterkracht wordt in een stuwdam omgezet in elektriciteit.
  - Getijdenenergie wordt in getijdencentrales omgezet in elektriciteit.
  - Aardwarmte wordt gebruikt om gebouwen te verwarmen.
  - Nadelen: er is niet altijd genoeg zon en wind om voldoende energie op te wekken. Sommige mensen vinden windmolens horizonvervuiling.
- Elektriciteit die is opgewekt met fossiele brandstoffen heet grijze stroom. Elektriciteit die is opgewekt met duurzame energiebronnen heet groene stroom.

BEGRIPPEN**duurzame energie**

Energie uit energiebronnen die niet opraken en die geen vervuiling veroorzaken.

fossiele brandstof

Brandstof die miljoenen jaren geleden is ontstaan uit resten van dode planten en dieren.

getijdenenergie

Energie van stromend water bij eb en vloed.

groene stroom

Elektriciteit die wordt opgewekt met duurzame energie.

kernenergie

Energie die vrijkomt bij het splitsen van de atoomkernen van uranium.

waterkracht

Energie van stromend water in een rivier.

windenergie

Energie door de wind.

zonne-energie

Energie door zonnestraling.

BASIS 5

KLIMAATVERANDERING

6.5.1 Je kunt beschrijven wat het broeikaseffect is.

- Klimaat: gemiddelde weersomstandigheden over een periode van minstens dertig jaar.
- Broeikaseffect: gassen in de dampkring houden een deel van de warmte-uitstraling van de aarde tegen.
  - Dampkring (atmosfeer): luchtlaag van verschillende gassen rond de aarde.
  - Warmte-uitstraling: warmte verlaat de aarde.
- Versterkt broeikaseffect: er wordt meer warmte-uitstraling tegengehouden. Dit komt doordat meer koolstofdioxide in de dampkring komt.
  - Oorzaak: toename van het gebruik van fossiele brandstoffen.

6.5.2 Je kunt oorzaken en gevolgen van het versterkte broeikaseffect en de klimaatverandering noemen.

- Voorbeelden van de klimaatverandering zijn:
  - Planten- en diersoorten verdwijnen uit gebieden en/of verschijnen in andere gebieden.
  - Het jaarritme van soorten verandert.
  - Woestijnen worden groter.
  - Sommige gebieden worden te droog voor landbouw, andere worden natter.
  - Er komen meer tropische plagen en ziekten voor.
  - De zeespiegel stijgt.

BEGRIPPEN**broeikasgas**

Gas in de atmosfeer dat warmte vasthoudt.

dampkring

Atmosfeer: de luchtlaag om de aarde.

klimaat

Gemiddeld weer in een gebied over een periode van minstens dertig jaar.

versterkt broeikaseffect

Opwarming van de aarde door toename van broeikasgassen in de atmosfeer.

BASIS 6

WATER, BODEM EN AFVAL

6.6.1 Je kunt een aantal vormen van watervervuiling noemen.

- Vervuiling van (grond)water door stikstof, chemische afvalstoffen en plastic.
  - Stikstof is afkomstig uit (kunst)mest.
  - Chemische afvalstoffen zijn afkomstig uit lozing van industrieel afvalwater en doorspoelen van huishoudelijk afvalwater in het riool.
  - Plasticsoep bestaat uit drijvend plasticafval in rivieren, meren en zeeën.

6.6.2 Je kunt een aantal vormen van bodemvervuiling noemen.

- Afval: restproducten van mensen, dieren en planten.
  - Biologisch afbreekbaar afval: wordt afgebroken door bacteriën en schimmels (bijv. gft-afval, visgraten en botjes).
  - Niet-biologisch afbreekbaar afval: kan niet worden afgebroken door bacteriën en schimmels (bijv. glas, metaal en kca).
- Soorten afval: recyclebaar afval, composteerbaar afval, klein chemisch afval (kca) en restafval.
  - Restafval is afval dat overblijft na het scheiden van afval.
- Bodemvervuiling:
  - Chemisch afval op vuilnisbelten en bedrijventerreinen.
  - Bodemsanering vindt plaats als de bodem vervuild is geraakt en moet worden schoongemaakt.

6.6.3 Je kent een aantal methoden van afvalverwerking.

- Gescheiden afvalinzameling: verzamelen van verschillende soorten afval in aparte containers en zakken.
- Manieren van afvalverwerking:
  - hergebruik: (delen van) voorwerpen opnieuw gebruiken
  - recyclen: afvalproducten verwerken tot grondstof om nieuwe producten te maken
  - composteren: afvalafbraak van biologisch afbreekbaar afval door bacteriën en schimmels (compost)
  - verbranden
  - storten op vuilnisbelt

BEGRIPPEN**bodemsanering**

Vervuilde grond schoonmaken.

compost

Door reducenten afgebroken gft-afval; bevat veel voedingsstoffen voor planten.

gft

Groente-, fruit- en tuinafval.

kca

Klein chemisch afval van huishoudens.

plasticsoep

Grote hoeveelheden plasticafval in de oceanen.

recycling

Afval als grondstof gebruiken voor nieuwe producten.

restafval

Afval dat geen kca is en niet kan worden gerecycled of gecomposteerd.

EXTRA 7

ELEKTRISCH RIJDEN (VERDIEPING)**6.7.1 Je kunt uitleggen wat de voordelen van elektrisch rijden zijn.**

- De stroom voor elektrische auto's kan duurzaam worden opgewekt, waardoor het milieu niet uitgeput raakt.
- Bij het rijden in een elektrische auto komen minder schadelijke stoffen vrij dan bij het rijden in een auto die rijdt op fossiele brandstoffen.

EXTRA 8

STIKSTOFVERVUILING (VERBREDING)**6.8.1 Je kunt oorzaken van het stikstofprobleem in Nederland beschrijven en enkele maatregelen noemen.**

- Gangbare landbouw vervuult het milieu.
  - Door gebruik van stalmest en kunstmest komt stikstof in rivieren, kanalen en meren.
  - Er ontstaat verzuring en vermesting.
  - Algen en kroos gaan heel snel groeien en verdringen andere plantensoorten.
  - Vissen en andere waterdieren sterven door zuurstoftekort.
- In de industrie wordt veel stikstof uitgestoten.
- Het (vlieg)verkeer zorgt voor veel stikstofuitstoot.
- Boeren houden een mineralenboekhouding bij om zo de hoeveelheid mineralen die in het milieu terechtkomen (mineralenverlies) te beperken.
- Er worden Europese en Nederlandse afspraken gemaakt om de stikstofuitstoot te verlagen.
- Door bewuster te leven kan de uitstoot van stikstof worden verminderd (bijv. producten uit de eigen streek kopen, producten van het seizoen kopen, minder vliegen, elektrisch rijden).

 Ga naar de *Flitskaarten* en de *Diagnostische toets*.